

hozzá kell tennem, kevés helyütt. Megérdemli a fordító, hogy olvassák és ha keresztény testvéreink elolvassák, megint egy jó oszomó előítélet hullana le rólunk. Hiszen az emberiség minden törekvésének végcélja: az emberszeretet tiszta ideáljának elérése.

Győr, szeptember havában, 1888.

Dr. FISCHER GYULA, főrabbi.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Les grands écrivains français. Etudes sur la vie, les oeuvres et l'influence des principaux auteurs de notre littérature : 1. Victor Cousin, par *Jules Simon*. — 2. Madame de Sévigné, par *Gaston Boissier*. — 3. Montesquieu, par *Albert Sorel*. — 4. George Sand, par *E. Caro*. — 5. Turgot, par *Léon Say*. — Paris, Hachette, 2 frs le volume. (Vége.)

3. A vállalat harmadik műve az École des sciences politiques történelem tanárának, Albert Sorelnek tanulmánya Montesquieuról. A munka a francia történetírók régibb és újabb iskolájának előnyeivel dicsekszik és gondos kritikai eljárással megnyerő formát egyesít. Ma már kizárólag a formai szépség eszközeivel ható régibb történetírók iránya nem hódít többé, mert a philologiai kritika más irányban vezet a fiatal historikusokat; de azért a vonzó előadás, a philosophikus eszmék, a tágas látkörű szempontok nem hiányzanak ezeknek műveiből sem. Sorel két kötetes műve Európa állapotáról a francia forradalom korszakában tán a legfényesebb munka, melyet e fiatal nemzedék teremtett.*) Az akadémia a nagy Gobert-díjjal jutalmazta, a második díjat Chuquetnek engedvén át, az első porosz invázió történéskének, a ki a német irodalom terén is elsőrangú tekintély.

Sorel tíz fejezetre terjedő műve két részre osztható: 1. Montesquieu az *Esprit des lois* előtt, 2. az *Esprit des lois* méltatása; a második rész bizonyára a legeredetibb, legfinomabb fejtegetése e korszakot alkotó munkának. Montesquieu jellemében nagy súlyt fektet a *gasconra*; innen magyarázza az ironiát, mely oly sokban emlékeztet Montaignere, ki szintén gascon volt; de az ironia, a mint a *Lettres persanes*-ban feltűnik, csak egyik vonása e komplikált jellemnek; a stoikus lélek és akarat a második alkotó része. A klasszikus műveltség és a római jellem ez emberben oly harmonikus egészet teremtett, minő kevés van a fran-

*) A M. T. Akadémia könyvkiadó-vállalata számára magyar fordítása sajtó alatt van.

zia irodalomban. Az ironia túlságosan nyilvánul a *Lettres persanes*-ban, de e levelek csirában már az *Esprit des lois*-t is tartalmazák. Ez állítás kimutatása fényesen sikerült Sorelnek. Csak néhány lapot szentel a *Grandeur et décadence des Romains* cz. munkának, egybe hasonlítva azt Bossuet *Discours sur l'histoire universelle*-jével, kimutatva egy philosophikus eszme felfogását, szemben a korlátolt papi felfogással. A Sylla és Eukrates dialogusát a *Grandeur et Décadence* folytatásaképp írta Montesquieu. A római politika beható ismerőjének, a klasszikus ókor eszméiért lelkesülő férfúnak irata ez. A *Temple de Guide* is ez ókori irány példánya, s Sorel csak André Chénier-ben találja fel Montesquieu ebbeli rokonát. Ő a francia néo-graecismus és néo-latinismus előfutára, a mely irány Chénier-től Davidig, Vergniaudtól Napoléonig Robespierren, Saint-Just-ön és Charlotte Cordayn át e század elejéig tartott.

Montesquieu mondja, hogy az *Esprit des lois*-n egész életén át dolgozott. Roppant olvasmányai, utazásai erre a munkára voltak irányozva, de a siker sem hiányzott. Azonnal lefordították Európa kiválóbb nyelveire s a törvényhozók, historikusok és philosophusok kézi könyvül használták. Mindenki ismeri e hatalmas művet, melyben a szerző a nemzetek szokásait és életmódját a jog alapján magyarázza, először mutatja ki tudományos módon a klima és talaj befolyását a népre, szokásaira, költészetére, az első lépést teszi meg a középkor beható tanulmányozására és Anglia törvényhozását és politikai életét annyira magasztalja. Sorel mindezt behatóan ismerteti és egy utolsó fejezetben egész napjainkig kíséri a mozgalmat, melyet e mű úgy a politikában, mint az irodalomban előidézett. Miképp sajátították el a forradalom, Napoléon, Talleyrand, Montesquieu eszméit, mily szellemben magyarázták, mily befolyásuk volt Európa politikai és társadalmi életére: mindez rövid, de jellemző vonásokban van feltüntetve. Az irodalomban Montesquieu a történeti kritika alapítója; Sorel csak a politikai írókról szól; Staël asszony műve *A szabadság története 1789—1814-ig* Montesquieu eszméinek alkalmazása a forradalomra és az első császárságra. Leghíresebb tanítványa Tocqueville; *Ancien régime*-je megfelel a *Grandeur et Décadence*-nak, a *Democratie en Amérique* az *Esprit des lois*-nak; benne Montesquieu feléledt és a jeleu századhoz fűződik. Örömet szeretünk volna hallani egy pár szót arról is, hogy miképp hatott Montesquieu az irodalmi kritikára; mert tagadhatatlan, hogy Herder az ő tanítványa. Taine átlátta ezt az Angol irodalom történetének bevezetésében. Tán Herder politikai eszméi, melyekről a múlt évben a fiatalabb philosophiai nemzedék egyik legkiválóbb alakja, Lévy-Bruhl, a *Revue des deux mondes*-ban értekezett is, megérdemelték volna a megemlékezést. Herdernél e csírák a különféle nemzetek irodalmának és különösen népköltészetének beható tanul-

mányozására vezettek, de ki tagadhatná, hogy az eszmék, melyeket ez alkalommal kifejt s melyek, mint Haym mondja, minden értekezésében módosított alakban tűnnek elénk, Montesquieu tanulmánya folytán ébredtek fel népeket és korszakokat felkaroló szellemében?

4. Caro utolsó műve *George Sand* volt; a Sorbonne ékesszóló tanára, a nagy párisi salonok díszje, a nemes nők laikus gyóntató atyja, mint sokan elnevezték, már a halállal küzdött, midőn e remek biographia utolsó lapjait megírta. Részletek a szerző halála után a *Revue des deux mondes*-ban jelentek meg, s az egész művelt közönség csakhamar belátta, hogy Caro-ban elsőrangú stílistát veszített el az ország, a kinek helye nemcsak Franciaország XIX. századi philosophiai áramlatának képviselői közt, hanem az elsőrangú prózáírók közt is ki van jelölve.

Caro művét nem biographiának, hanem *esquisse psychologique*-nek nevezi. Azért röviden szól Sand külső életéről, gyermekkori ábrándozásairól, a falusi élet benyomásáról e gyengéd kedélyre. Elmondja, mint hallgatta a falusi nép babonás elbeszéléseit, mint zárkózott el magában, mily hévvel olvasta az *Imitatio*-t, melyet nem sokára Chateaubrianddal cserélt fel, a kire Mably, Locke, Condillac, Montesquieu, Bacon, Bossuet, Aristoteles, Leibniz, Montaigne, Pascal, mint philosophiai olvasmány, La Bruyère, Pope, Milton, Dante, Vergilius és Shakespeare mint moralisták és költők következtek; minden határozott terv nélkül olvasott, a mint a könyvek kezébe kerültek. Szerencsétlen házassága után Mme Dudevant Párisba jön kenyerét keresni; a quai St.-Michel egy kis szobájában dolgozik; első társának, Jules Sandeau-nak félnevét veszi fel és George (Berrichon) Sand név alatt lesz halhatatlanná.

Irodalmi pályájában Caro négy korszakot különböztet meg; az elsőben (1831—40) főleg a lyrai lendület, egy elnyomott kedélynek első ömlengései nyilvánulnak; a másodikban (1840—48) a fiatal írónő a kor socialis, nemzetgazdasági, politikai tanait vallja s ezeknek ad kifejezést regényeiben; Michel (de Bourges), Lamennais, Pierre Leroux apostolai; ezeknek iratai vannak legnagyobb befolyással rá; a harmadikban (1848—60-ig körülbelől) e theoriák háttérbe szorulnak, egyszerű, naiv elbeszélés lép a forradalmi hang helyébe; a falusi idyll regénye ez, s vele a színházat is meg akarja hódítani a szerző; a negyedikben (1860—76) az első korszak modora lép ismét előtérbe, de az élet, a kor csendesítő hatást gyakorol a képzelet szüleményeire, melyek mindennek daczára nem árulják el a lankadtságot. E négy korszak, ámbár eléggé különböznek egymástól, mégis három főinspirációban pontosulnak össze; ezek a szerelem, az emberiség iránti rokonszenv és a természet imádása és megértése. A szerelem, mely nem ismer korlátot, mely a vonzalom nélkül kötött házasságot a legbarbárabb intézménynek tartja,

és bátran megengedi a nőnek, hogy szeretett ideálja után esengjen, mely oly megható színekben festi a nő gyötrelmeit, a ki más férfi után sóvárog. Nisard azt is vetette szemére G. Sand regényeinek, hogy a házasságot meg akarja semmisíteni; de a védelem is ékeshangú volt. Ne higgyük, hogy e nő csakis ábrándozott, — a polgári élet egyszerűsége nem talált nálánál lelkesebb imádót. Caro találóan mondja: *C'était une âme bourgeoise avec une imagination byronienne*: e byroni képzelő tehetség karolta fel azokat a socialis és politikai eszméket, melyeket 1830-tól 1848-ig több kiváló író hangoztatott. Az emberiség legnagyobb részének nyomora, a gazdagok roppant vagyona a szegény munkás viskója mellett, mindez G. Sandnál nem socialis fecsegés, hanem lelke mélyéből fakadó fájdalom. Ne téveszszük össze a tan helyességét a hittel, melyet e tanok az ő lelkében ébresztettek. Soha sem tanácsolta volna a társadalmi rendnek erőszakos felforgatását; az időtől és az emberbaráti eszmék haladásától várta a javulást. Levelei, melyeket a Commune után írt s melyeket nem rég tettek közzé, eléggé mutatják ezt. A természet imádása és finom érzéke nála, ki ifjkorát a Berry-ben töltötte és élete utolsó szakában Nohant-ban élt, nem ámtás. Caro, ki utolsó fejezetét e visszavonúlt élet rajzának szenteli, húsz év előtt látogatást tett G. Sandnál; e visszaemlékezés még élte végén is örömmel töltötte el. G. Sandnál láthatja az ember a művészet bacoí definitióját: *homo additus naturae*. Benne első helyen áll a művész; ehhez járul a természet megfigyelése, minden cziczomázás és hamis érzékenység nélkül; s ez az, a mi falusi regényeinek azt az elévülhetetlen bájít kölcsönzi. Daczára a jelenkor regényírói áramlatának, melyet Sand érdeme szerint méltányolt, a nagy közönség híven tér vissza darabjaihoz. Nem említve a darabokat, melyek a Théâtre français állandó repertoirején vannak, nem rég *Claudiet*-t és *Les Beaux Messieurs de Bois-Doré*-t hozták színre s nem egy kiváló kritikus örömének adott kifejezést, midőn e megható darabokat modern, silány, naturalistikus termékekkel hasonlította össze. S hogy a valódi naturalismus megalapítója, Flaubert, mennyire jímáda G. Sand-ot, azt nem rég közzétett levelezése eléggé mutatja. A Balzac beható megfigyelő képessége *) a Gautier kiváló stílistikai és formai gondjával egyesülve, Flauberten, a Goncourt testvéreken és Daudet-n át Zolaig vezet; ez utóbbinak néhány élethű rajza és hatalmas vonások-

*) Gabriel Ferry, *Balzac et ses amis* cz. a. minap megjelent művében Balzac és G. Sand egy társalgásáról tesz említést, melyben a «Père Goriot» szerzője ezt mondotta az «Indiana» írónőjéhez: *Vous cherchez l'homme, tel qu'il devrait être; moi, je le prends tel qu'il est. Croyez-moi, nous avons raison tous les deux. Ces deux chemins mènent au même but.*

ban, erőteljes stílusban írt regénye, valamint Bourget lélektani bonczolgatásai és Guy de Maupassaut ironikus, az emberiséget megvető, tán búskomor lelkiállapokra valló művei mellett, melyek, igaz, a regényirodalomban manap első helyen állanak: mindezek mellett, mondom, Sand-nak és követőinek ne volna meg a maguk helye? Bizonyára megvan, s eljön még a kor, a hol a nagy realistikus mesterek törpe tanítványai tágítani fognak ez idealis, valódi francia zamattal, könnyen folyó és *lactea ubertas*-sal írt regények előtt.

5. Léon Say *Turgot*-jával a nemzetgazdaság terén állunk; de a volt pénzügyminister, a jelenlegi akademikus XVI. Lajos ministeréről oly szellemes képet rajzolt, oly népszerűen adja elő nagy reformjait, hogy mindenki könnyen megértheti művét. Inkább szellemes védőbeszéd pro domo mint életrajz. Evvel nem akarjuk azt mondani, hogy Say művében nincs meg a gondos kutatás. Foncin, Mastier, Daire művei után is megtartja eredetiségét. Say nem restelt a családi és a párisi levéltárakban a *Turgot*-ra vonatkozó adatokat újból átnézni, a királyhoz intézett leveleit híven lemásolni. Először *Turgot* családjáról hallunk egyetmást, a mely Normandiában nagy tekintélyvel birt. Egy *Turgot des Tourailles* volt az, a ki Montchrétien XVI. századi író egy katolikusok és protestánsok közt történt összekoczezanás alkalmával megölt. Montchrétien volt az első, a ki az *économie politique* kifejezést használta s később egy *Turgot* lett e tudományszaknak egyik legfényesebb képviselője. A fiatal *Turgot*-t a papi pályára szánták; mint prier tartotta meg a Sorbonneon: *Les progrès successifs de l'esprit humain* cz. beszédét (1750), melyben megjósolta az amerikai angol kolóniák függetlenségét és elszakadását az anyaországtól. Mint prier foglalta továbbá az *Aeneis* IV. énekét francia metrikus versekbe, melyeket Voltaire prózának nézett, a mit a fordító nagyon zokon vett. A fordítás nem igen sikerült, de mindenki ismeri a latin hexametert, melyet Franklin képe alá írt: *Eripuit coelo fulmen, sceptrumque tyrannis*. A papi pálya nem elégíthette ki vágyait; kilépett és a párisi salonokban fordult meg, melyek a XVIII. században oly nagy szerepet játszottak a politikai, társadalmi és irodalmi életben. Itt ismerkedett meg az encyclopædistákkal, írt is több cikket nagy művök számára, melyek közt az *Existence* című valódi remekmű. Első nemzetgazdasági műve: *Sur la formation et la distribution des richesses* tíz évvel Adam Smith híres műve előtt jelent meg, melynek szerzőjével különben folyton levelezett. E műben, valamint az *Eloge de Gournay* című emlékbeszédben találjuk *Turgot* nemzetgazdasági tanait.

Eleintén maître de requêtes volt a párisi parlament mellett; 1761-ben a limogesi intendanciát bízták rá, melyet 13 éven át a legnagyobb odaadással, a földművelők és kereskedők általános megalé-

désére kormányzott. E minőségben nyújtotta be a ministeri tanácsnak reformtervét. Hivatalos jelentései mind meg annyi becses művek ; mint : *Avis sur l'assiette et la répartition de la taille ; Mémoire sur les prêts à intérêt et sur l'usure ; Lettres sur la liberté du commerce des grains.* XVI. Lajos trónra lépte után Turgot nemsokára minister lett. A limogesi kerület parasztjai azt mondták, hogy a király jól tett, de rájuk nézve ez nagy csapás. Ministersége alatt Turgot Franciaország pénzügyi zavarait rendbe hozni, a munkaszabadságot megalapítani, a parasztokra rótt sok terhet enyhíteni, a gabona szabad forgalmát biztosítani akarta. De a gyenge jellemű király, ámbár átlátta, hogy csak Turgot mentheti meg az országot a végromlástól, egy hatalmas udvari pártra, melynek élén a királyné állt, is hallgatott. Daczára annak, hogy Turgot állhatatossága folytán 1776-ban a híres szabadalmakat proklamálták, a Turgot elleneinek ismételt incselkedései, Neckernek a minister reformjai ellen intézett könyve és végre Turgot három titkos levele a királyhoz, melynek egyikében azt mondta, hogy csakis az erőteljes akarat hiánya volt oka I. Károly kivégeztetésének : mindez a királyt arra bírta, hogy Turgot-t a ministeriumtól eltávolítsa. Ez udvari intrigákat Say valóban drámai módon adja elő, s ez könyvének legsikerültebb része. Turgot visszavonultságában az Akadémiában fejtett ki nagy tevékenységet, különösen a természettudományokkal foglalkozott s midőn Franklin 1776-ban Párisba jött, gyakran társalkodott vele az amerikai államok alkotmányáról. Az ókori költőket, különösen Vergiliust és Horatiust fordította, míg 1781-ben meghalt.

Turgot avval a fájdalmas benyomással hagyta el a földet, hogy a király szabadelvű reformjait visszavonta, s csak nyolcz évvel halála után ismerte el a forradalom e reformok helyességét és alkalmazta az egész országban. Say könyvének utolsó fejezete a Turgot rendszerét a forradalmon, az első császárságon, a reakción és a juliusi monarchián át egész a Commune-ig kíséri és főfigyelmét a munkaszabadság reformjára fordítja. Az osztrák munkás egyletekről is tesz említést ; a katolikus és a socialista elemek tusáját néhány lapon jellemzi. De evvel már a napi sajtó küzdelméhez érünk, melyekbe nem szándékozunk bocsátkozni.

Lorient, április hóban, 1888.

Dr. KONT IGNÁCZ.